
УДК 343.1:65.012.8

О. В. МАНЖАЙ,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри захисту інформації

*факультету підготовки фахівців для підрозділів боротьби з кіберзлочинністю та торгівлею людьми
Харківського національного університету внутрішніх справ*

ОСОБЛИВОСТІ АГЕНТУРНОЇ РОБОТИ УПОВНОВАЖЕНИХ СУБ'ЄКТІВ У РАДЯНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ В 1922 РОЦІ

Проаналізовано особливості агентурної роботи органів громадської та державної безпеки у 1922 р. Розкрито окремі елементи оперативної обстановки того часу, розглянуто особливості нормативно-правового регулювання негласної роботи та перелік її суб'єктів. Приділено особливу увагу аналізу застосування агентурного методу карним розшуком та Державним політичним управлінням. Наведено супутні статистичні відомості, описано окремі категорії конфідентів. Висвітлено проблемні питання, які виникали в роботі з конфідентами. Проведено паралелі тогочасної агентурної роботи із сьогоденням. Зроблено висновок, що в досліджуваній час почала стверджуватися соціалістична модель негласної роботи правоохоронних органів у протидії злочинності.

Ключові слова: негласна робота, правоохоронні органи, агентура, ретроспективний аналіз, оперативно-розшукова діяльність.

Manzhai, O.V. (2015), "Features of secret and service work of the authorized subjects in the Soviet State in 1922" ["Osoblyvosti ahenturnoi roboty upovnovazhenykh subiektiv u Radianskii derzhavi"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 102–106.

Постановка проблеми. 1922 рік у Радянській державі ознаменувався становленням «Нової економічної політики», майже завершеною громадянською війною, обранням Й. Сталіна генеральним секретарем ЦК РКП(б), набуттям сили першими кодексами, зокрема кримінальним та цивільним, проголошенням створення СРСР. Окрім цих знакових подій, які мали серйозні наслідки для подальшої долі України, 6 лютого 1922 р. було ліквідовано Всеросійському (ВНК) та республіканські надзвичайні комісії, а їх спадкоємцями стали Державні політичні управління (ДПУ) в республіках. Цей рік, з точки зору правоохоронної практики, цікавий ще й тим, що вперше у Радянській державі було об'єднано в єдине відомство органи громадської та державної безпеки (останній раз така консолідація відбувалася 1880 р. в царській Росії). У наступні роки ці органи декілька разів об'єднували та роз'єднували, однак досліджуваний відрізок часу став найменшим періодом такого об'єднання. Він тривав близько півтора роки у проміжку спостережень від 1802 р. (створення Міністерства внутрішніх справ Російської імперії) до 24 серпня 1991 р. (набуття Україною незалежності). Також варто відзначити, що у СРСР лише за часів непу були успішні спроби реалізувати механізм прокурорського нагляду за окремою частиною негласної роботи правоохоронних органів, що є одним з елементів демократичної правової держави. Зважаючи на викладене, представляється доцільним дослідити особливості агентурної роботи суб'єктів оперативно-розшукової діяльності в цей період.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивченням проблем історії агентурної роботи в Україні та світі займалися такі вчені, як О. М. Бандурка, Дж. Бьордз, В. В. Голіна, В. П. Захаров, А. М. Кислий, І. П. Козаченко, Д. Й. Никифорчук, В. А. Некрасов, М. М. Перепелиця, В. Д. Пчолкін, О. П. Снігер'єв, В. Г. Телійчук, В. В. Шендрік, А. Ю. Шумілов, О. О. Юхно, О. Н. Ярмиш та ін. Однак ретельний огляд сучасної наукової та навчально-методичної літератури показав, що відповідні дослідження охоплюють достатньо великі проміжки часу, тому особливості оперативно-

розшукової роботи 1922 р. губляться в етапі становлення негласної оперативної роботи 1918–1930 рр.

Метою цієї статті є аналіз особливостей агентурної роботи суб'єктів оперативно-розшукової діяльності у Радянській державі в 1922 р. та проведення певних паралелей із сьогоденням.

Виклад основного матеріалу. Досліджуваний період характеризується радикальним зламом у суспільстві. Суспільні трансформації, невизначеність та постійна зміна кадрів у 1917–1922 рр. великою мірою впливали і на роботу правоохоронних органів та спеціальних служб у протидії злочинності, зокрема в частині роботи з агентурою.

Оперативна обстановка у 1922 р. обумовлювалася активізацією вцілілих після «воєнного комунізму» та громадянської війни підприємців, що спонукало приплив до осередків їх діяльності кримінального елемента. Також в цей час спостерігався розгул бандитизму, до якого прирівнювалися і групові розбійні напади. Незважаючи на те, що велика кількість банд мали політичне забарвлення, у 1922 р. відбувся корінний спад репресій з боку органів безпеки. Як впливає зі звіту голови ДПУ УРСР того часу В. М. Манцева, середнє число заарештованих за місяць 1922 р. дорівнює 2662 особи, тоді як у 1921 р. щомісячний контингент заарештованих досягав 6262 людини. Ще більш значна різниця в цифрах при порівнянні числа заарештованих за добу у 1922 р. – 88 осіб, тоді як у 1921 р. було 207 осіб. У відсотковому відношенні число заарештованих у першому півріччі 1922 р. у порівнянні з 1921 р. зменшилось на 57 %. Максимум заарештованих припадало на Одеський Губвідділ (443 людини на місяць), мінімум – на Донецький і Катеринославський (16 осіб). За відношенням до кількості населення УРСР (25459800 осіб) було арештовано 0,1 %, тоді як у 1921 р. число заарештованих досягало 0,2 % [1, с. 44].

Варто відзначити, що крім розгулу злочинності, постійних народних повстань у різних куточках країни, у 1922 р. існували великі проблеми і всередині суб'єктів оперативно-розшукової діяльності. Залишався великим процент неграмотності. Так, в Україні на кінець 1922 р.

в міліції було 6,6 % зовсім неграмотних працівників [2, с. 187].

Матеріальна невлаштованість працівників також безпосередньо впливала на кількість кваліфікованих кадрів в оперативних підрозділах. У записці В. М. Манцева до Ф. Е. Держинського про важке матеріальне становище працівників ДПУ України від 5 липня 1922 р. наголошувалося: «Грошова винагорода, яка виплачується працівникові, мізерна так само, як продовольчий пайок ... Зареєстровано низку випадків самогубств на ґрунті голоду і крайнього виснаження. Я особисто одержав лист від працівниць, в якому вони пишуть, що вимушені займатися проституцією, щоб не померти з голоду. Арештовані і розстріляні за насильства і грабежі десятки, якщо не сотні, працівників, і в усіх випадках встановлено, що йдуть на розбій через систематичну голодовку» [3, с. 142].

Незважаючи на складну суспільно-політичну ситуацію в країні, потрібно відмітити різку активізацію нормотворчості у сфері регулювання негласної роботи правоохоронних органів того часу. З'являється низка інструкцій, які впорядкували значний обсяг негласної роботи, надаючи їй ознак законності. О. Ю. Шумілов зазначає, що для нормативних актів цього періоду характерними є: 1) підхід до регулювання оперативно-розшукової діяльності виключно з класових позицій; 2) закріплення основ організації і тактики з використанням «технології» царських інструкцій негласного розшуку; 3) зосередження правил негласної роботи переважно у підзаконних актах [4, с. 64]. Таким чином відбувалося становлення так званої соціалістичної системи негласної роботи.

У 1922 р. існувало декілька суб'єктів, які мали право проводити негласну діяльність. До них належали ВНК (з лютого – ДПУ), окремі підрозділи робітничо-селянської міліції НКВС та карний розшук. Найактивніше можливості агентурного методу використовували у ДПУ та карному розшуку.

Тогочасне розуміння агентурної роботи оперативними працівниками кримінального розшуку знаходимо на шпальтах «Щотижневика радянської юстиції». Так, Н. Шумський пише: «Поряд зі своєю роботою у сфері дізнання, органи розшуку, не обмежуючись слідчими та розшуковими функціями щодо вчинених злочинів, як відомо, проводять також складну та безумовно потрібну роботу щодо припинення злочинів, така робота у великій мірі полегшує їм розкриття та уловлення винуватців вчинених злочинів. Ця робота, настільки

ж «неетична» з точки зору пересічної моралі, наскільки ж вдячна з точки зору основних розшукових завдань, вельми складна та має специфічний агентурний характер: вона полягає в організації мережі інформаторів з числа причетних до середовища злочинного світу осіб, в уважному стеженні за найбільш видатними рецидивістами, підсиленні своїх агентів до них, у загальному таємному спостереженні у відвідуваних кримінальним елементом громадських місцях: трактирах, біліардних, вокзалах тощо» [5, с. 9].

Цей же автор відзначає проблеми з використанням агентури в судах того часу, а також непоодинокі залучення конфідентів до провокування злочинів. Провокацію, на його думку, допустимо застосовувати лише щодо організованої злочинності та професійних і небезпечних злочинців. Крім того, автор пропонував звільняти агентуру від відповідальності щодо окремих випадків вчинення ними злочинів у рамках виконання оперативного завдання [5, с. 10]. По суті, такий підхід у наш час застосовується у країнах заходу, зокрема Великобританії та США [6, с. 221, 230].

Описана робота Н. Шумського стала доволі прогресивною для свого часу, бо, по-перше, не була ідеологізована, по-друге, узагальнено розкривала теорію і практику оперативно-розшукової діяльності на шпальтах загальнодоступного видання (чого в роки розквіту СРСР вже не відбувалося), по-третє, окремі ідеї, висвітлені автором, є актуальними і сьогодні.

Враховуючи перебування у межах одного відомства, у 1922 р. зростає рівень взаємодії карного розшуку та органів безпеки з питань здійснення оперативної роботи. Це, зокрема, проявлялося у спільних заходах щодо протидії бандитизму.

Так, наприклад, 17 січня 1922 р. керівник харківського губрозшуку Вітебський отримав термінову телеграму від керівника карного розшуку республіки Михайлова, в якій йшлося: «Приймаючи до уваги різке зростання міського бандитизму на території Харківщини, зокрема Харкова, невідкладно наказую під вашу особисту відповідальність реалізувати низку оперативних заходів, спрямованих на ліквідацію випадків пограбування та розбою у Харкові. Повідомити про методи, що будуть застосовані. Виходячи з технічної слабкості кримінального розшуку, проводити всі дії у тісному контакті з представниками ДПУ. Невиконання ліквідації бандитських угруповань у найближчі терміни викличе вашу особисту

сувору судову відповідальність» (цит. за: [7, с. 153–154]).

Якщо працівниками карного розшуку агентурний метод застосовувався здебільшого для протидії загальнокримінальній злочинності, то ДПУ практикувало його використання переважно для політичного розшуку (в тому числі для визначення суспільних настроїв [8, р. 423], чим, до речі, займалися й органи міліції [9, с. 128]) та протидії державним злочинам.

У 1922 р. всього на службі в ДПУ перебувало 49487 осіб, окрім них 12249 таємних працівників і 52345 інформаторів [10, с. 154]. Причому, як свідчать документи, до роботи як конфіденти залучалися й колишні працівники ДПУ [11]. Крім того, агентура насаджувалася і через комуністичні осередки на місцях (на фабриках, заводах тощо) [12]. Разом з тим, тактика застосування ДПУ агентурного методу мала різноманітний характер, зокрема практикувалося введення конфідента до груп приватних підприємців під виглядом одного з них, що більш відповідало умовам непу [3, с. 196].

У другій половині 1922 р. в ДПУ було виділено три категорії секретних працівників: 1) «агент наружного наблюдения» (тут і далі – рос. мовою) – штатний секретний працівник ДПУ; 2) «информатор» – особа, завербована або введена до організації, установи, квартири для висвітлення; 3) «осведомитель» – особа, завербована або введена до антирадянської, шпигунської або контрреволюційної організації, для їх висвітлення та добування відомостей про них.

Список використаних джерел

1. Отчет о полугодичной деятельности (январь-июнь 1922 года) [Електронний ресурс] / ГПУ УССР ; підг. до друку д-р іст. наук, проф. С. М. Скіяренко. – [45] с. – Режим доступу: <http://www.ssu.gov.ua/sbu/doccatalog/document?id=43079>. – Надрук. з посиланням на Держ. архів Служби безпеки України, ф. 13, спр. 254.
2. История советской милиции : в 2 т. Т. 1. Советская милиция в период строительства социализма / [С. В. Биленко, В. С. Гольдман, А. П. Косицын и др.] ; под. ред. Н. А. Щелокова. – М. : [Акад. МВД СССР], 1977. – 346 с.
3. Епихин А. Ю. ВЧК – ОГПУ в борьбе с коррупцией в годы новой экономической политики (1921–1928) : монографія / А. Ю. Епихин, О. Б. Мозохин. – М. : Кучково поле ; Гиперборея, 2007. – 528 с.
4. Шумилов А. Ю. Уроки истории нормативного регулирования оперативно-розыскной деятельности отечественных спецслужб [Електронний ресурс] / А. Ю. Шумилов // Исторические чтения на Лубянке. 1997 г. Российские спецслужбы: история и современность : материалы наук.практ. конф. – М. ; Великий Новгород : [Изд-во НГУ], 1999. – С. 61–70. – Режим доступу: <http://bookfi.org/book/589287>.
5. Шумский Н. Некоторые болезни розыскного аппарата [Електронний ресурс] / Н. Шумский // Ежедельник советской юстиции. – 16 сент. 1922 г. – № 34. – С. 9–10. – Режим доступу: <http://www.twirpx.com/file/1754125>.
6. Бандурка О. М. Оперативно-розшукова компаративістика : монографія / О. М. Бандурка, М. М. Перепелиця, О. В. Манжай, В. В. Шендрик. – Харків : Золота миля, 2013. – 352 с. : іл.
7. Чернуха О. В. Боротьба міліції Харківщини з бандитизмом у роки НЕПу / О. В. Чернуха // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія: «Історія та географія». – 2012. – Вип. 43. – С. 152–156.

8. Holquist P. «Information is the Alpha and Omega of Our Work»: Bolshevik Surveillance in its Pan-European Context / P. Holquist // Journal of Modern History. – 1997. – Vol. 69, № 3. – Pp. 415–450.

9. Репешко И. В. Летопись Харьковской милиции. Исторические вехи / И. В. Репешко, О. В. Ищенко. – Харьков : СИМ, 2006. – 208 с.

10. Чайковський С. Організаційно-правові й тактичні засади функціонування суб'єктів оперативно-розшукової діяльності в період становлення та зміцнення радянської влади (1917–1922 рр.) / С. Чайковський // Вісник Академії управління МВС. – 2009. – № 4. – С. 147–156.

11. Приказ ОГПУ № 88/СС «Об использовании бывших сотрудников органов ГПУ» от 24 мая 1922 г. // Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991 : справочник / под ред. А. Н. Яковлева ; авт.-сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М. : МФД, 2003. – (Россия XX век. Документы). – С. 431.

12. Приказ ГПУ № 264/СС «О чекиспользовании ЧОН'а» от 20 октября 1922 г. // Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991 : справочник / под ред. А. Н. Яковлева ; авт.-сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М. : МФД, 2003. – (Россия XX век. Документы). – С. 436–438.

13. Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991 : справочник / под ред. А. Н. Яковлева ; авт.-сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М. : МФД, 2003. – 768 с. – (Россия XX век. Документы).

Надійшла до редколегії 21.08.2015

МАНЖАЙ А. В. ОСОБЕННОСТИ АГЕНТУРНОЙ РАБОТЫ УПОЛНОМОЧЕННЫХ СУБЪЕКТОВ В СОВЕТСКОМ ГОСУДАРСТВЕ В 1922 ГОДУ

Проанализированы особенности агентурной работы органов общественной и государственной безопасности в 1922 г. Раскрыты отдельные элементы оперативной обстановки того времени, рассмотрены особенности нормативно-правового регулирования негласной работы и перечень её субъектов. Уделено особое внимание анализу применения агентурного метода уголовным розыском и Государственным политическим управлением. Приведены сопутствующие статистические сведения, описаны отдельные категории конфиденентов. Отражены проблемные вопросы, возникавшие в работе с конфиденентами. Проведены параллели тогдашней агентурной работы с настоящим временем. Сделан вывод, что в исследованное время начала утверждаться социалистическая модель негласной работы правоохранительных органов в противодействии преступности.

Ключевые слова: *негласная работа, правоохранительные органы, агентура, ретроспективный анализ, оперативно-розыскная деятельность.*

MANZHAI O. V. FEATURES OF SECRET AND SERVICE WORK OF THE AUTHORIZED SUBJECTS IN THE SOVIET STATE IN 1922

The features of intelligence work of public and state security agencies in 1922 are analyzed. Important events that took place this year and directly or indirectly influenced the development of secret work of relevant state authorities are considered. It is emphasized that the existing research of that period cover long periods of time, so features of intelligence work in 1922 are lost at the stage of development of secret operative work of 1918–1930. Using retrospective analysis the author has revealed some elements of the operative situation of that time (assertion of the «New Economic Policy», rampant banditry, easing repression). The problems within the units authorized to conduct intelligence work (personnel illiteracy, lack of skilled professionals, logistical and financial support) are highlighted. Features of legal regulation of secret work and a list of its subjects are considered. Special attention is paid to the analysis of using the secret method by criminal investigation unit and State political division. Accompanying statistical information is provided; certain categories of confidants and their subsequent transformation are described. Some features of involvement, application and «planting» agents are considered. Some issues that arise in dealing with confidants are highlighted. With the usage of the comparative method the author has carried out parallels of intelligence work of that time with the current situation. It is established that due to the stay in a single unit agencies of the state and public safety have improved the level of cooperation concerning operative activities, which was reflected in the regulatory and administrative documents of that time. It is concluded that socialist model of secret work of law enforcement agencies in combating crime cured at that time.

Keywords: *undercover work, law enforcement agencies, covert human sources, retrospective analysis, special investigative activity.*